

"KUDIRGE KAYASI" Eski Türklerdeki Umay Tasvirleri Sorununa Bir Bakış^x

Yazan: G. V. DLUJNEVSKAYA
Çev: Muvaffak DURANLI*

S. İ. Rudenko ve A.N. Gluhov tarafından Kudırge mezarlığında (Dağlık Altay) bulunan, sarp kayada yer alan "heykel" hakkındaki tartışmalar daha bir on yılı geçmemiştir. , , . , ,

Sarp kaya üzerinde tasvir edilen sahnenin yorumuna pek çok araştırmacı katılmıştır. Diz çökme sahnesinde mülkiyet ve sosyal ayrımın¹, yeni etno-sosyal sistemlerin oluşması sırasında bazı kabilelerin diğerleri üzerinde kurdukları hükümlanlığın yansıması görülmektedir², bütün bunlar da bu sahneyi atalar kültüne³ ve bir çocuğun şaman törenine göre gömülmesine ait kılmaktadır⁴. Üç boynuzlu, süslü başlı kadın tasvirinin, çocukların ve savaşçıların koruyucusu, bereketin tanrıçası, tanrıça Umay'ın tasviri olduğu düşüncesi daha önce de belirtilmişti⁵.

İfade olarak olağanüstü olan bu abidenin yorumuna yönelik daha önceki bir girişime N. P. Direnkova'nın 20'li yıllarda eski Oyrat bölgesi

x G.V.Dlujnevskaya, "Tyurkoloğičeskiy Sbornik". Moskova, 1974 say.230-237

• Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Rusça çevirmeni.

1 S.V.Kiselev, Drevnyaya istoriya Yujnoy Sibiri. M., 1949 (MİA. No 9). say.279.

2 L. P. Potapov, Oçerki po istorii altaytsev, M., L. 1953. say.92; A.A.Gavrilova. Mogil'nik Kudirge na Altae kak İstoçnik po istorii altayskih plemen. M.-L., 1965. say.20; A.D.Graç, Drevnet yurkskaya kamennaya figura iz rayona Mungu-Hayrhan-Ula (Yugo-Zapadnaya Tuva). -KSİE, 1958. vıp.30, say.156-158.

3 N. Mavrodinov, Le tr sor protobulgare de Nagyszent-miklos. Budapest, 1943 rArchaelogia Hungarica". T-XXIX). say.108-109.

4 L.R.Kızlasov. K istorii şamanskih verovarüy na Altae, KSİİMK, 1949. vıp.XXXIX.

5 A. D. Graç. Drevnetyurkskaya kamennaya figura iz rayona Mungu - Hayrhan -Ula..., say. 158.

(günümüzde Dağlık Altay Özerk Bölgesi) Çarga ulusundaki Merkit (Mar-
kit) boyunun Tudraş adındaki ataları hakkında yazdığı efsane neden
olmuştur. Bu efsanede, Tudraş'ın günün birinde, bir av sırasında yolu-
nu şaşırdığı ve yaşlı bir kadının oturduğu taş bir çadıra girdiği an-
latılmaktadır. Yaşlı kadın (bu kadının adı Üç Müstü Bay Om'dir) Tu-
draş'ın karnını doyummuş ve gelecek baharda doru kısırağının kulun-
layacağı san bir tayı kurban olarak getirmesi şartıyla Tudraş'a evinin
yolunu göstermiştir. Yaşlı kadın isteğinin yerine getirilmesi halinde,
onun boyuna zenginlik ve mutluluk vereceğine söz vermiştir. Avcı, yaşlı
kadının isteğini yerine getirmiş, o zamandan sonra da Merkit boyu zen-
ginleşmiş ve büyüyüp serpilmiştir⁶.

Gerçekten de diğer bazı Teleut söokları (Güney Türklerindeki bir
kabile birimi) gibi Merkit söoku da yılda üç kez iyi bir ruha (karlı doruk-
larda yaşayan hayvanları, avı, insan kaderini ve yaşamını "sağlıkla"
yöneten) sarı at kurban ederler⁷.

Efsanedeki yaşlı kadının adı Üç Müstü Bay Onı'dır(üç müstü "üç
boynuzlu", bay "kutsal"⁸, om kelimesinin ise çevirisi yoktur). Teleutlar-
daki bay-ana veya geç dönem benzeri may-ana kelimelerin birleşimi,
N.P. Direnkova'nın araştırmalarına göre yeni doğmuş bebeği koruyan iyi
nitelikli kadın ilah anlamındadır.Teleutlar May'm yanı sıra Umay'ı da
kullanmaktadırlar. Bununla birlikte bay-ana birleşimi Umay adının geç
dönem varyasyonu olarak kabul edilmektedir⁹. Sonuç olarak efsanedeki
yaşlı kadının adı. Orhon kitabelerinin (Kültegin ve Tonyukuk abideleri)
"kutsal ana" adı altında kullandıkları tanrıça Umay, "üç boynuzlu kut-
sal ana" anlamını içermektedir.

Umay'ın semavi ruhlardan biri olduğu düşüncesi, Teleut ve
Şorlarda büyük semavi ruh Ulgen hakkındaki düşüncelerle de bağlan-
tıdır. Umay (Teleutlarda), insanların çağrısına ay ve güneşe benzeyen
gökkuş ağındaki beyaz Ulgen'den gelir. (Şorlarda ise) "Ulgen diyarından
gelen bir koruyucu" gibidir¹⁰. Fakat Umay, ne bir yüz tasvirine ne de bi-

6 N. P. Direnkova, Rod, klassifikatsionnaya sistema rodstva i braçnie normı u altaytsev i
teleut. -"Materiali po svad'be i semejno-rodovomy stroyu narodov SSSR". vıp.I. L. 1926,
say.247-248.

7 L. E. Karunovskaya, Predstavlenie altaytsev o vselennoy (Materiali k altayskomu
şamanstvu).-SE. 1935. vıp.4-5, say. 166.

8 A. N. Samoyloviç, Bogaüy i bedniy v tyurkskih yazıkah. -IAN SSSR, otd.obşç. nauk,
1936. No 4. say.32.

9 N.Direnkova, Umay v kul'te turetskih plemen.-KPV, t.III, 1928, say.134-136.

10 A.g.e., say.136.

raz belirgin bir görünüme sahiptir. Efsanenin kaydedildiği Çarga ulusunun Teleutları Umay'dan, genelde üzeri beyaz, ipek giysili, dalgalı gümüş saçlı güzel, taze bir genç kadın olarak bahsederler¹¹.

"Kudırge Kayasındaki" üç boynuzlu, süslü başlı kadın tasvirinin ve efsanedeki yaşlı kadının adının Üç Müstü Bay Onı ("üç boynuzlu kutsal ana") olması, bu iki durumu birbirine bağlayarak dağ sakinlerinin kültürüne dikkat çekmiştir. Örneğin şaman törenlerinde çocukları, hayvanları ve kuşları koruyan, çadırın altı direğinin koruyucusu olan dağ ruhlarının biri. Üç Müstü Kara-Kaya diye adlandırılmaktadır¹². Bu dağ ruhunun görevleri bu durumda tanrıça Umay'ın sorumluluklarıyla aynıdır. Umay'ın bulunduğu yer de Sürü dağı diye adlandırılmaktadır; bu ise Rusçaya "sivri tepe" veya "şapkanın sivri tepesi" olarak çevrilmiştir¹³. Dağlık Altay'daki Üç Sürü Dağı, samanların koruyucusu üç boynuzlu Beluha dağıdır¹⁴. Böylelikle, Umay'ın bulunduğu yerin, samanların kutsal dağı Üç Sürü olduğu ileri sürülebilir. Yani Beluha dağının sembolü karakteristik üç tepeli şapka ile gösterilen tasvirdeki Umay ve onun yaşadığı dağ. Bu verilerden yola çıkarak Umay, sadece insanlara değil¹⁵, aynı zamanda evcil ve vahşi hayvanlara da kut - yaşamın başlangıcını- veren dağın sahibi rolünde yer alabilir.

Verilen karşılaştırmaların temelinde varılan, "Umay bu dağın sahibidir" yargısından sonra, bol ürün, hayvanlardan verim, yaşamdan sağlık almak amacıyla ailenin koruyucusu, kabilenin ilahı ve ruhuna kurban verme törenine dönelim. Bu tür bir tören Kumanlarda, Teleutlarda ve Şorlarda koça-kan¹⁶ adıyla bilinmektedir. Bu halklarda kabile ilahı, payana genel adıyla yer almaktadır. Teleutlar ve Altaylar payana'nın uyku sırasında çocukla oynadığından söz ederler. Bu tür bir detay, payana'nın Umay olduğunu (onun adının geç dönem varyantı bay-ana'dır) kabul etmemize yarayan sağlam bir delil vermektedir.

11 A.g.e.. say.135.

12 A.V. Anohin. MaLerialı po şamanstvu u altaytsev. sobranie vo vremya puteşesLviya po Altayu 1910-1912 gg.po poruçeniyu Russkogo komiLela diya izuçeniyu Sredney: VostoçnoyAzü, -SMAE, 1924, t.IV. vıp.2, say. 130.

13 N.Y.Nikiforov, Anoskiy sbornık.Sobranie skazok altaytsev, Omsk, 1915 (22 SOÎRGO. XXXVII). say.264.

14 N. Direnkova. Umay v kul'te turetskih plemen. say. 136.

15 L.P.Potapov.Umay-bojestvo drevnih tyurkov v svete etnografiçeskih darınıñ,- "Tyurkologiçeskiy sbornik. 1972", M.. 1973, say.281-285.

16 F.A. Satlaev, Koça-kan starinmy obryad ispraşivaniya plodorodiya u kumandIntsev, - SMAE. 197].vıp.XXXVII.

Böylece Teleut, Kuman ve Şorlann etnoğrafisindeki koça-kan töreniyle uyuşan tasvirlerde bereketi temsil eden büyük ilahe [Umay] Üç Müstü'ye. zengin giyimli, süslü başlı kadının şerefine, şaman görünümünde maske takmış adamın şaman duası yapışının canlandırıldığı düşünülebilir. Sahnedeki yeri, küpeleri, giyimiyle Umay, ana figür olarak yer almıştır. Figürlerin alt sırasında yer alan küçük at, kurbandır. Burada atın eğilenmiş olması şaşırtıcı değildir: şaman dualarından kurbanlık atların eğilenmiş ve gem vurulmuş olduğu anlaşılmaktadır ("Bronz eğer mi vuralım? Gümüş dizgin mi takalım?", "Sana eğeri yasüklü iyi bir at verelim")¹⁷.

"Nurlu yüzlü" samanların şapkasından, şapkanın gerisinden, ensesinden ve hatta akçağağaçtan yapılmış maskeden üç uzun beyaz kurdele sarkmaktadır; çünkü töreni yapan şaman, dizginini tutan ikinci bir erkektir. 1 .1 . , . , ,

Kaç-kan töreninde maske, fallos, asa ve şapka vardır. Göz, burun ve ağız için delikleri olan akçağağaç kabuğundan yapılmış maske. Kumanlarda boyayla süslenmiştir. Kirpik, bıyık ve sakalı, sincap kuyruğu kürkünden alınmış parçalar sembolize etmektedir. Akçağağaçtan yapılmış şapka, konik şekildedir. A.A. Gavrilova da maskenin üzerindeki sarp kaya tepesinin bir baş şeklini taklit ettiğini, gözlerin eğimli çizgilerinin belirgin bir şekilde çizildiğini belirtmiştir. Sonuçta sarp kayadaki yüz, özellikle de taş heykel, bolluğu temsil eden, mitolojik bir ilahı tasvir edebilir.

Yılda iki kez, bahar ve sonbahar olmak üzere, bu ilaha serpmeye yapılır. Serpme sırasında şıra, eski Türklerin kolçanlarını andıran şekilde ve akçağağaçtan dikilmiş çapçaklara dökülür. Daha önce kolçan olarak yorumlanan iki kişi yanında çizilen nesnelere birinin de bu tür bir kurban kabını temsil etmesi mümkündür. İkinci nesne asa veya fallostur.

Şamanın atının dizginini tutan süslü başlı küçük figürü açıklayacak bir veriye sahip değiliz. Ne yazık ki, sarp kayadaki tasvirin kesinliğine inanma olanağı da yoktur.

17 A.V. Anohn. Materialia po şamanstvu u altaytsev..., say.76-77.84.

Yukarıda anlatılanlara dayanılarak Umay'm, bereketin diğer ünlü tanrıçaları gibi evrensel bir ilahe olduğu ve dağın sahibi olarak avcılarının, vahşi hayvanların, ev ocağının (L. P. Potapov ateş kültüyle bağını incelemiştir)¹⁸ ve çocukların savaşçı bir halkın tanrıçası olarak da savaşçıların koruyucusu rolünde (örneğin tapmağında yenilmiş düşmanların kesik kafalarının asılı olduğu tanrıça Anahita gibi)¹⁹ ortaya çıktığı yargısına varılabilir.

Daha önce de belirtildiği gibi Umay'm çok yönlü görevlerinin bilinmesine rağmen ne arkeolojik ne de etnografik kaynaklar arasında onun yüz tasviri yoktur. Eğer ona figür niteliğinde sarp kayada gerçekten de Umay tasvir edilmişse o zaman onun tipi resmin çizeri tarafından yakın bölge çizgilerinin eklenmesiyle farklı türdeki kutsal tasvirlerden alıntı olabilir. Aynı veya farklı bir halkın etnik birimleri arasındaki ruh ve ilahların akrabalık türleri, buldukları yerlerden kaynaklanan farklı adları taşıyabilir, diğer bir etnik ortamdaki akraba ilahların aynı veya değişik çizgileriyle de ayırt edilebilir (Yakutlardaki Aisit ve Özbeklerdeki Ambarona, genetik açıdan Umay'la bağlantılıdır)²⁰. Böylelikle Harezm, Sogd ve Doğu Türkistan'da canlı, bitki ve madde dünyasının bolluğuyla bağlantılı görülen dört elli tanrıça kültü, oldukça geniş bir alana yayılmıştır; bu tanrıçanın tasvirinde S.P. Tolstov Hint-Budist tasvirlerinin etkisini görmüştür²¹

Sogdlann Nana-Anahita'sı, zaman ve yer açısından Türklerin Umay'ma daha yakındır."Avesta"daki Anahita, başında sekiz parçadan oluşan bir hükümdar tacı, boynunda gerdanlık, dört kenarlı büyük küpeler, kürk pelerin giyen endamlı bir genç kadındır²². Harezm panteonunda ise hükümdarlık tacı taşıyan bir tanrıçadır. Anahita tasvirleri ilk olarak, elinde asası, dişli bir tacıyla III.Hürmüz dönemindeki, 273 yılı, Sasanid sikkelerinde yer almıştır²³. Bununla birlikte İran, Orta Asya, Batı Sibirya'daki plakalarda²⁴, Hindistan'ın²⁵ din adamı ve Tanrı tasvirlerindeki üç boynuzlu baş şekilleri bilinmektedir.

18 L.P.Potapov, Umay-bojestvo drevnih tyurkov.... say.277.

19 V.G. Lukonin-Kul'Lura sasanidskogo İrana, M., 1969, say.97.

20 G. P. Snesarev, Relikti domusul'manskih verovaniy i obryadov u uzbekov Horezma, M., 1969.say.240-258.

21 S. P.Tolstov. Drevniy Horezra. M., 1948, say. 142,200.

22 "Gimn Ardivisuri Anabite", -"Vostok". M.-L. 1924, say.3-4.

23 V. G. Lukonin-Kul'tura Sasanidskogo İrana, say.83-84, rcs. 17.

24 L. R. Kızlasov. K istorii şamanskih verovaniy na Altae. say50.

25 M. Hallade, Arts l'Asie ancienne. Temes et Motils.L'Inde, Paris, 1954, pl.IV (41).

Tyanşan heykellerinde de üç boynuzlu baş şekilleriyle karşılaşılmaktadır²⁶. Onlardan bazıları küpeli-biri dört taç yapraklı küpeli- bir şekilde çizilmiştir. Gerdanlıklar, İran'ın Nesturi topraklarında, göğsünde madalyonlu bir gerdanlık olan Apezakların gerdanlıklarıyla uzak bir benzerliğe sahiptir.

Sogd sanatının etkisi, Semireçya heykellerinin stilistik özelliklerinin incelenmesi sırasında defalarca belirtilmiştir. Bu heykeller de bolluk ve dölleme kültürüyle bağlantılı olan ilahî tasvir edilebilir. "Bolluk" terimi, tarım kültürleri için karakteristik olduğu kadar, hayvancılık ve avcılıkla uğraşan kabileler için de karakteristiktir, çünkü dölleme kültüründe söz, doğrudan vahşi hayvanların çoğalmasına, hayvan sayısının artmasına gelmektedir²⁷. "Kudırge kayası"nda tasvir edilen tanrıça, zengin giyimli, kulakları küpeli, başı süslüdür. Kumaşların yapısı anlaşılammıştır.- Bu, büyük bir ihtimalle desenli, simli kumaş veya kürktür (kıvrımlar kürkü de gösterebilir, eteğin kenarları kürkü sembolize eden çizgilerle de belirtilmiş olabilir). Böylece Umay kutsal tasviri, eski Türklerin sıkı bağları olduğu bilinen İran'dan veya Sogdlardan alınmış olabilir²⁸.

Altayların dini inançlarında, Budizmin yanı sıra pek çok İran çizgisi de vardır. İran ve Türk halklarının kültür bağları köklü, derin bir tarihe sahiptir. Altay Türklerinde, kısmen Teleutlarda sıkça yapılan bu törenin konusuna göre özel olarak yapılmış yerel sahneyi tasvir eden sanatçılar Sogd, Harezmi, Sasani İran bölgelerindeki Umay'a akraba tanrıça türleri için karakteristik olan çizgileri burada tanrıça Umay'ın tasvirine eklemiştirler, bu da Türklerin Orta ve Yakın Doğu dünyasıyla olan bağlantılarını bir kez daha ortaya koymaktadır.

Avcıların ve hayvancıların zenginliğinin-vahşi hayvan ve büyük baş hayvan sayı sı-artmasını, ailenin ve boyun mutluluğunu sağlayan bir tören olarak "Kudırge Kayası"nda tasvir edilen sahnenin ortaya konulan yorumu, ev ocağının koruyucusu, çocukların ve yetişkinlerin hamisi, her şeyden önce dağın sahibi ve döllemenin tanrıçası olarak pek çok çehresi olan tanrıça Umay. evrensel ilahe kültürünün derin geçmişini ispatlamaktadır.

26 Y. A. Şer. Kamerime izvayoniya Semiraçya, M.-U, 1966, tabi. XVI, res.67-71.tabl.XTX, res.83; tabi.XXI, res.90: tabl.XXII. res.99-103.

27 A. Donini. Lyudi, idoli: bogi. M. 1966. say.9L.

28 S. G. Klyazstorniy. Drevnetyurkskie runičeskie pamyatnikj kak istočnik po istorii SredneyAzii, M. 1964; say .72,116 ve sözlüğü.